
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETINING PEDAGOGIKA
INSTITUTI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI

BUXORO VILOYAT HOKIMLIGI

ZAMONAVIY
TILSHUNOSLIKNING MILLIY
YUKSALISH VA ILMIY
TAFAKKUR TARAQQIYOTIDAGI
O'RNI

(O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 32 yilligiga
bag'ishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari)

BUXORO – 19.10.2021
«DURDONA» NASHRIYOTI

A 90

Zamonaviy tilshunoslikning milliy yuksalish va ilmiy tafakkur taraqqiyotidagi oʻrni [Matn] : maqola va tezislari toʻplami / D.B. Axmedova.-Buxoro: "Sadridin Salim Buxoriy" Durдона, 19.10.2021.-266 b.

UO'K 81(043.2)

КБК 81.2

MAS'UL MUHARRIR:

Tosheva D.A. – f.f.f.d. (PhD)

TAQRIZCHILAR:

Ahmedov A.R. – f.f.n., dots.

Rajabov D.Z. – f.f.d.(DSc), dots.

Eshonqulov H.P. – f.f.d.(DSc), dots.

TO'PLOVCHI VA NASHRGA TAYYORLOVCHILAR:

Axmedova D.B. – f.f.f.d (PhD)

Mirxanova G.R. – katta oʻqituvchi

Saidova R.A. – f.f.f.d (PhD)

Ushbu Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumanining ilmiy maqola va tezislari toʻplamida Oʻzbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining 32 yilligi hamda Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi PF-5850-son Farmonida koʻzda tutilgan “Oʻzbek tili bayrami kuni”ni keng nishonlash, jumladan: oʻzbek tilining davlat tili sifatida nufuzini oshirish va qoʻllanish koʻlamini yanada kengaytirish shuningdek oʻzbek tilining davlat va jamiyat hayotidagi mavqeyini yanada yuksaltirish, davlat tilining rivojlanishi, tarixiy taraqqiyoti, istiqboli bilan bogʻliq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, oʻzbek nazariy tilshunosligi, leksikologiya hamda leksikografiyasi, til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar va amaliy filologiyani rivojlantirish, oʻzbek tili taʼlimi muammolari, davlat tilida ish yuritish va nutq madaniyati masalalari borasida fikr va tajriba almashish, sohada amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilish va bu boradagi takliflarni ishlab chiqish boʻyicha ilmiy, amaliy va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Mazkur toʻplamga kiritilgan maqolalar va tezislarning mazmuni, statistik maʼlumotlar hamda bildirilgan fikr va mulohazalarga mualliflarning oʻzlari masʼuldirlar.

MUNDARIJA

No	Muallif(lar)	Mavzu	Bet
1	Daminov Mirzohid	Til – millatning ruhi	8
2	Zaripov Botir	Davlat tili – milliy taraqqiyot va sog'lom tafakkur mezon	11
2	Xamidov Obidjon	O'zbek tilining nufuzi va ravnaqi	14
3	Qirg'izboyev Abdug'affor	Ona tilimiz rivoji va taraqqiyoti yo'lida	17
4	Qahhorov Otabek	Til – buyuk va qadrlı ne'mat	19
5	Huseynova Abira	Sen millat mulkisan – ona tilim	22
6	Azimov Inomjon	Ta'lim tizimida davlat tilini o'q'itish muammolari	25
7	Rustamov Akbar	Til – inson kamolotining ko'zgusi	31
8	Jabborov Nurboy	Til – milliy ruh manbayi	34
9	Abuzalova Mehriniso	Davlat tiliga sadoqat Vatanga sadoqatdir	45
10	Pardayev Azamat	Betakrorimsan, yagonamsan, navqiron ona tilim!	50
11	Bahriddinova Bashorat	Milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli	55

1-SHO'BA: TILSHUNOSLIKNING AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY YO'NALISHLARI

Muallif (lar)	Mavzu	Bet
Axmedova D.B., Hamidova I.O.	Tilga sistem yondashuvning lingvistik konsepsiyalari	59
G'aybullayeva N.I.	Tibbiy birliklar platformasini yaratishning amaliy ahamiyati	63
Muhiddinova F.	Huquqiy til: uslub va huquqshunoslik nutqining o'zaro uyg'unligi	70
Saidov Y.S.	Turkiy tillar oilasida o'zbek tilining o'rni	76
Mirxanova G.R.	O'quv lug'atchiligida sinonim lug'atlarning o'rni	82
Rustamova Sh.	Lisoniy vositalarning tanlanishida nutqiy vaziyatning o'rni	86

1-SHO‘BA: TILSHUNOSLIKNING AN‘ANAVIY VA ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI

TILGA SISTEM YONDASHUVNING LINGVISTIK KONSEPSIYALARI

Axmedova Dildora Bahodirovna

BuxDUning Pedagogika instituti o‘zbek va rus tillari kafedrası

katta o‘qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Hamidova Iroda Olimovna

BuxDU Xorijiy tillar fakulteti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada tilning bir butunlikni tashkil qiluvchi elementlar sistemasi ekanligi atroflicha yoritilgan. Jahon, rus va o‘zbek tilshunosligida tilga sistem yondashuv borasidagi qarashlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: til, sistema, sistem-struktur yondashuv, lingvistik konsepsiyalar, leksikologiya, semantik maydon, mikromaydon, semantik guruh, iyerarxiya, mikrodunyo, makrodunyo, megadunyo.

Til – yaxlit bir butunlikni tashkil qiluvchi elementlar sistemasi. Uni tashkil etuvchi har bir elementning ma’nosi bir vaqtning o‘zida sistemani tashkil qilayotgan boshqa elementlarning mavjud bo‘lishidan kelib chiqadi.[1; 147] “Mohiyatini haligacha hech kim anglamagan, umri davomida imkoniyatlarining milliard-milliarddan bir qismidan ham hech kim foydalanishga ulgurolmaydigan, cheksiz sanalgan til sanoqli ma’no g‘ishtchalari (semalar), shakl birliklari va munosabat turlarining o‘zaro rang-barang birikib, ko‘z ko‘rolmaydigan, quloq eshitib nihoyasiga yetolmaydigan turli-tumanlikni tashkil etadi. Buni faqat riyoziyotda o‘n raqami va to‘rt amalning soddaligi, riyoziyot esa shularning turli xildagi birlashuvining natijasidan iboratligi bilan yoki moddalarining xilma-xilligini sanab, tavsiflab poyoniga yeta olmaydigan Quyosh tizimi sayyoralaridagi barcha moddalarni D.I.Mendeleyevning kaftdek keladigan kimyoviy elementlarning davriy jadvali o‘z ichiga olishi bilan qiyoslash mumkin.

Tilshunoslikning vazifasi esa mana shunday tizimni ochishdan iboratdir".[2; 123]

V.Gumboldt, A.Shleyxer, G.Shteyntal, V.Matezius, V.Skalichka, N.S.Trubeskoy, L.Elmslev, X.Uldal, L.Blumfeld, E.Sepir, B.Uorf, 3.S.Xarris, A.Martine, L.Vaysgerber, Boduen de Kurtene, F.Fortunatov singari jahon tilshunosligining ko'zga ko'ringan olimlari tomonidan ilgari surilgan lingvistik konsepsiyalarda tilga sistem-struktur yondashuvning turli xil ko'rinishlarini uchratish mumkin. Rus tilshunosligida L.V.Shcherba, V.V.Vinogradov, O.S.Axmanova, A.A.Ufimseva, Y.S.Stepanov, D.N.Shmelev, L.A.Novikov kabi olimlar tomonidan leksik sistema va struktura yetarlicha tadqiq qilingan.

O'zbek tili leksikasini atroflicha o'rganishda S.Ibrohimov, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, Y.Pinxasov, X.Doniyorov, 3.Ma'rupov, H.Ne'matov, I.Qo'chqortoyev, Olim Usmon, T.Aliqulov, B.O'rinboev, R.Qo'ng'urov, E.Umarov, B.Bafoyev, H.Dadaboyev, R.Rasulov, R.Doniyorov, T.Nafasov, N.Mahkamov, A.Madvaliyev kabi olimlarning xizmatlari beqiyos. Ular fundamental tadqiqotlari bilan o'zbek tili leksikasini sistema sifatida o'rganish uchun ulkan zamin hozirladilar; bu usulni bir qadar boshlab ham berdilar; o'zbek tili sistem leksikologiyasiga asos soldilar. Sh.Rahmatullayev, E.Begmatov, H.Ne'matov, N.Mahmudov, R.Rasulov, M.Mirtojiyev, O.Bozorov, Sh.Iskandarova, R.Safarova, M.Narziyeva, Sh.Orifjonova, B.Qilichev, G.Ne'matova, H.Saidovalarning ilmiy izlanishlari esa to'g'ridan to'g'ri leksikani sistem tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishga bag'ishlangan.

Semantik maydon nazariyasi asosida sohalararo alohida ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish, asosan, XX asrning 70-80 yillaridan boshlandi. Shu munosabat bilan o'zbek tili leksikologiyasi tavsifiy bosqichdan yangi nazariy bosqichga ko'tarildi. Bu bosqich leksikani ma'lum bir semantik guruhlardan, muayyan ma'no elementlarining munosabatlaridan tashkil topgan yaxlit bir sistema sifatida o'rganish bilan xarakterlanadi.

A.Sobirovning fikricha, o'zbek tilshunosligiga maydon nazariyasining kirib kelishi til birliklariga nisbatan sistem-struktur metodlarning qo'llanila boshlashi bilan bog'liq. Bu borada amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari ichida A.Nurmonov, H.Ne'matov, R.Rasulov, I.Qo'chqortoyev, E.Begmatov, T.Mirzaqulov, Sh.Iskandarova, O.Bozorov, R.Safarova, B.Qilichev, M.Narziyeva, F.Safarov, H.Hojiyevalarning ilmiy kuzatishlari va olingan xulosalar o'zbek tili leksikasini maydon nazariyasi asosida o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Sh.Iskandarova shaxs mikromaydoni misolida o'zbek tili leksikasini semantik maydon sifatida o'rganish muammolarini ko'tarib chiqdi. Sh.Iskandarova olamning guruhlariga bo'linishi va uning tilda aks etishi haqida batafsil fikr yuritib, shaxs mikromaydonida faoliyat ko'rsatuvchi 100 ga yaqin leksik-semantik guruh haqida ma'lumot beradi. Masalan, savodxon, donishmand, zakovatli, farosatli, idrokli, qoloq kabi leksemalar saviya asosida farq qiluvchi nomlar guruhiga kiritiladi, ularning umumiy va farqli tomonlari izohlanadi. T.Mirzaqulov o'zbek tili morfem paradigmikasi va sintagmatikasi masalalariga to'xtalar ekan, funksional-semantik maydonning xususiyatlarini yoritib beradi. Uning ta'kidlashicha, tilshunoslikda maydon (leksik, leksik-semantik, semantik, morfosemantik, assosiativ, grammatik, funksional-semantik maydon) paradigmatika, paradigma tushunchalaridan farqlanmagan holda qo'llanilaveradi. Aslida, maydon bir umumiy mazmun yoki shakl o'xshashligi asosida turli sathlarga tegishli birliklarning funksional-semantik birlashuvidir. M.Abduvaliyev har qanday maydonning ma'no va ifoda plani qismlaridan tashkil topishini ta'kidlagan holda, maydonda dominant, yadro va periferiya qismlari mavjud bo'lishi haqida fikr yuritadi. Har bir tilda leksemalar muayyan qonun-qoidalar asosida bir yerga jamlanadi.

Tildagi semantik maydon iyerarxiyasini belgilash, mazkur maydonlardagi makro, medio va mikroqurilmalarni aniqlash uchun, avvalo, tilning falsafiy asoslariga e'tibor berish lozim. Falsafada olamga narsa va hodisaning

bog'lanishlari, aloqadorligi, munosabatlarning tartibli, tadrijiy rivojlanishi, makon va zamondagi birligiga asoslangan yaxlit bir sistema sifatida qaraladi. Mazkur sistema ichidagi aloqalarni ta'minlaydigan mustaqil tarkibiy qismlarning har biri element sanaladi.

A.Sobirovning ta'kidlashicha, olamning o'z-o'zini tashkil etishi, makon va zamonda narsa/voqealarning azaliy ketma-ketligi, o'zaro aloqadorligi, ularning muayyan tizimdan iborat sababiy bog'lanishlar asosida mavjudligi sinergetikaning o'rganish obyekti sanaladi. Sinergetika yutuqlariga asoslangan holda olamni uchga bo'lish mumkin:

1. Mikroduyo. Atom miqyosidan kichik bo'lgan dunyo. Bu dunyoga atomni tashkil qiluvchi elementlar, atom yadrosi, kvarklar kiradi. Mikroduyo elementlarini oddiy ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi, lekin ular butun olamning moddiy asosini tashkil qiladi. Hozirgi ilm-fanning aniqlashiga ko'ra, real borliqdagi har qanday jism molekuladan, molekula esa atomlardan tashkil topadi. Atomning yadrosida proton, neytron, kvark, glyuon, nuklon, giperon, barion kabi zarrachalar mavjud bo'ladi. Mazkur zarrachalar o'ziga xos qonuniyatlar asosida bir-biri bilan birlashib turib, real predmet/hodisani hosil qiladi. Ularning har biri tilda alohida nomga ega bo'ladi.

2. Makroduyo. Biz odatlangan o'lchovdagi, ya'ni mikroskopik kattalikdagi narsalarga makroduyo deyiladi. Makroduyo muayyan jism, narsa-hodisa sifatida namoyon bo'ladi va megadunyoning asosi sanaladi. Makroduyodagi har bir a'zo tilda o'zining muqim nomiga ega.

3. Megadunyo. Yer, oy, quyosh, yulduz – butun koinotning strukturaviy yaxlitligi, o'zaro gravitatsion ta'siri tufayli birikib turgan dunyo .

A.Sobirovning bunday tasnifi atov birliklarini semantik teglash uchun maydon iyerarxiyasini belgilashda qo'l keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Соссюр Ф. Де. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977.

2. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
3. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка: Автореф. дис... д-ра фил. наук. – Ташкент, 1961.;
4. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent, 1985.
5. Begmatov E., Ne'matov H., Rasulov R. Leksik mikrosistema va uning tadqiq metodikasi (Sistem leksikologiya tezislari) // O'zbek tili va adabiyoti. – 1989, 6-son. – B.35- 40.
6. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
7. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): Fil. fanlari dok.. . diss. avtoreferat. – Toshkent, 1999.